

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
(за матеріалами Міжнародної науково-практичної
конференції з кримінального права)**

М. ПАНОВ

*доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
завідувач кафедри кримінального права № 2
(Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»)*

І. ЗІНЧЕНКО

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 2
(Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»)*

10–11 жовтня 2013 р. Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» спільно з Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (далі — НАПрН України) та Всеукраїнською громадською організацією «Асоціація кримінального права» була проведена Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності».

У роботі конференції взяли участь понад 200 науковців-спеціалістів у галузі кримінального, кримінального процесуального права та кримінології з України, Росії, Білорусі, Польщі. Своїх представників на участь у конференції направили провідні навчальні й наукові установи Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпропетровська, Луганська, а також Конституційний

Суд України, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Генеральна прокуратура України, Державна служба України з контролю за наркотиками тощо. Серед учасників конференції були присутні 5 академіків і 6 членів-кореспондентів НАПрН України, 57 докторів і 72 кандидати юридичних наук.

Робота Міжнародної науково-практичної конференції була відкрита вступним словом ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», президента НАПрН України, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії наук України **В. Тація**, який зазначив, що ця конференція є визначною, а головне своєчасною подією у науковому житті України, адже за останній рік у законодавстві України відбулася низка істотних змін реформаторського харак-

теру, які визначають і визначатимуть розвиток системи права на найближчий час та перспективу. Серед останніх правових новацій варто відмітити, зокрема, набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — КПК України) 2012 р., запровадження у національне кримінальне законодавство поряд із покаранням такого виду державного примусу, як інші заходи кримінально-правового характеру (розділ XIV Загальної частини Кримінального кодексу України (далі — КК України)), введення до КК такого інституту, як «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» (розділ XIV¹ КК України), прийняття антикорупційних законів, а також Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р., які багато в чому визначатимуть напрями правової політики нашої держави у сфері боротьби зі злочинністю.

У своєму виступі академік В. Тацій зробив наголос на найбільш актуальних проблемах розвитку кримінального законодавства сьогодні. Зокрема, він зазначив, що минув майже рік із моменту введення в дію нового КПК України, з яким до національного правового поля «потрапила» раніше невідома йому категорія «кримінального проступку». Проте й дотепер нерозв'язаною залишається непроста ситуація, коли у процесуальному праві кримінальний проступок вже знайшов своє нормативне закріплення, а в матеріальному кримінальному праві його й досі немає. За таких умов цілком законірно виникає питання щодо правової природи кримінального проступку, визначення обсягу діянь, які мають ним охоплюватися, критеріїв їх розмежування зі злочинами та адміністративними правопорушеннями. До сьогодні тривають дискусії й навколо форми відповідного нормативного

акта — чи це має відбуватися шляхом змін і доповнень до чинного КК, чи матиме місце прийняття окремого закону про кримінальні проступки.

Значною подією, яка вимагає ґрунтовного наукового дослідження, стало доповнення Загальної частини КК України розділом XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», положення якого набирають чинності з 1 вересня 2014 р. І хоча цей Закон, визначивши конкретний і обмежений перелік діянь, за вчинення яких до юридичних осіб можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру, підстави звільнення юридичної особи від їх застосування, види заходів кримінально-правового характеру та загальні правила їх застосування, являє собою, так би мовити, компромісний підхід до проблеми відповідальності юридичних осіб у площині дії норм кримінального права, він не знімає з порядку денного вкрай актуального питання про необхідність розробки наукової концепції щодо можливості застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, а також доцільності втілення відповідних нормативних приписів у чинне право.

Так само у поточному році законодавець України поставив крапку й у питанні визначення правової природи такого заходу, як спеціальна конфіскація. Проте цей законодавчий крок не припинив наукових дискусій з приводу віднесення спеціальної конфіскації до заходів кримінально-правового характеру, а навпаки, актуалізував потребу в подальших наукових пошуках у цьому напрямі, адже відтепер перед теоретиками і практикаками постало не просте завдання щодо вироблення шляхів запровадження дієвого механізму конфіскації майна та доходів, отриманих від корупційних діянь.

Незадовільний стан боротьби з корупцією в Україні став причиною подальшого реформування національного антикорупційного законодавства. З прийняттям 18 квітня 2013 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» поняття «хабар» і «хабарництво» були замінені на нові — «пропозиція», «обіцянка» та «одержання неправомірної вигоди». Наскільки цей крок є виправданим, покаже час, але вже сьогодні зрозуміло, що такі новації, як результат механічного перенесення правових приписів із міжнародних нормативних актів у національне законодавство, породжують низку складнощів теоретичного та практичного характеру, пов'язаних із кваліфікацією діянь, сутність яких не змінилася, але відображена у чинному КК України не зовсім у зрозумілій словесній формі.

Крім того, це зайвий раз висвітлює таку болючу для нашого законодавства проблему, як «бездумна» імплементація у національне законодавство норм, що містяться у міжнародних угодах і конвенціях, учасником яких є Україна. Така імплементація, на жаль, найчастіше відбувається шляхом звичайного копіювання приписів міжнародних документів, хоча у переважній більшості цих актів прямо вказується, що їх приписи мають для держав-учасниць не імперативний, а рекомендаційний характер і можуть здійснюватися згідно з основоположними принципами і відправними положеннями їх правової системи.

Академік В. Тацій побажав учасникам конференції успішної роботи, підкресливши, що розв'язання зазначених та інших проблем кримінальної відповідальності неможливе без ура-

хування авторитетних думок досвідчених фахівців у галузі наук кримінально-правового циклу та практичних працівників, без узагальнення вітчизняного та зарубіжного наукового й практичного досвіду щодо їх вирішення, а висвітлення і популяризація останніх здобутків юридичної науки та практики сприятимуть визначенню шляхів подальшого вдосконалення законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, напрацюванню рекомендацій щодо підвищення ефективності правозастосовної практики і, врешті-решт, укріпленню законності у кримінальному судочинстві.

На пленарному засіданні конференції було заслухано 11 доповідей, в яких визначалися принципи, фундаментальні проблеми обговорюваної на конференції теми. З науковою доповіддю «Проблеми кримінальної відповідальності та її правового регулювання» виступив доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» **М. Панов**. Він зазначив, що кримінальна відповідальність є фундаментальною категорією кримінального права, оскільки має наскрізний характер, «пронизує» майже всі інститути Загальної та Особливої частин і лежить у їх підґрунті. Проте чинне кримінальне законодавство не містить легальної дефініції кримінальної відповідальності, а доктринальні її визначення істотно різняться. Значні розбіжності спостерігаються й у визначенні моменту виникнення кримінальної відповідальності. Вбачається, що всі спірні і не вирішені у теоретичному плані трактування кримінальної відповідальності слід розв'язувати шляхом використання й аналізу категорій «кримінально-правові відносини» та

«кримінально-правова норма» як базових у науці кримінального права.

У кримінальних правовідносинах знаходять реалізацію основні функції кримінального права — регулятивна, охоронна, виховна й превентивна, які пов'язані між собою і перебувають у єдності і взаємодії. У цих правовідносинах виявляються сутність і зміст кримінального права та його інститутів, у тому числі кримінальної відповідальності. Обов'язковою умовою виникнення й функціонування кримінальних правовідносин є наявність кримінально-правової норми. У ній встановлюється (визначається й проголошується) кримінальна відповідальність для необмеженого кола осіб, що здійснюється у такий спосіб: 1) шляхом установлення в законі вичерпного переліку (системи) суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами; 2) встановлення у санкціях статей КК за вчинення цих діянь покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру. Таке положення є відправним і основоположним для розуміння кримінальної відповідальності, яка завжди пов'язана зі змістом закону про кримінальну відповідальність.

Доповідач підкреслив, що державно-правовий примус у виді покарання, безумовно, входить до змісту кримінальної відповідальності, виступає її основною і найбільш поширеною формою. Однак це визначення не вичерпує кримінальної відповідальності, тому що остання можлива й без застосування покарання (наприклад, у разі звільнення від нього на підставі ч. 4 ст. 74 КК України), а також у виді застосування інших заходів кримінально-правового характеру. На підставі викладеного доповідач указав, що трактування кримінальної відповідальності як обов'язку особи, яка вчинила злочин, зазнати дії кримінально-

го закону і державного примусу, є більш широким, воно дає можливість охопити в повному обсязі всі істотні компоненти кримінальної відповідальності, а тому, на його думку, є найбільш прийнятним.

М. Панов зазначив, що вказаний підхід дає можливість акцентувати увагу на двох важливих аспектах кримінальної відповідальності, що перебувають у діалектичному зв'язку: 1) перспективному (ультраактивному), що впливає зі змісту закону про кримінальну відповідальність; 2) ретроспективному (негативному), що полягає у негативній державній оцінці особи й вчиненого нею злочину у вироку суду і застосуванні до неї засобів державного примусу. Фактично кримінальна відповідальність, її ретро\спективний (негативний) аспект реалізується у кримінально-правових відносинах, що мають персоніфікований характер, виникають з моменту вчинення особою злочинного діяння і реалізуються із застосуванням норм кримінального, кримінального процесуального й кримінально-виконавчого законодавства та закінчується погашенням і зняттям судимості.

Виокремивши найбільш суттєві риси й основні елементи кримінальних правовідносин і кримінально-правової норми та екстраполюючи їх на кримінальну відповідальність, доповідач доходить висновку, що кримінальна відповідальність — це юридичний обов'язок особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, визнане злочинном, підлягати дії кримінального закону, тобто негативної державної оцінки (осуду) в обвинувальному вироку суду особи за вчинення нею забороненого законом злочинного діяння, а також державно-правового примусу у виді покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру, змістом яких є обмеження прав і свобод осо-

бистого, майнового чи іншого характеру.

Правове регулювання кримінальної відповідальності професор М. Панов поділяє на конституційне (п. 22 ст. 99 Конституції України), законодавче — ч. 3 ст. 3 КК України (шляхом прийняття Верховною Радою України законів про кримінальну відповідальність) та комплексне як різновид законодавчого, що містить крім кримінально-правових норм, норми інших (не кримінально-правових) законів та підзаконних актів (при бланкетних диспозиціях), які включаються до змісту закону про кримінальну відповідальність і виконують у кримінально-правовому регулюванні «субсидіарну» і «конкретизуючу» функції. Доповідач акцентував увагу на легітимності вказаних підзаконних актів і вважає, що за правовим статусом вони повинні мати юридичну силу нормативно-правових актів вищих органів виконавчої влади.

У доповіді доктора юридичних наук, професора, іноземного члена НАПрН України, завідувача кафедри кримінального права і кримінології юридичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, Президента Російського Конгресу кримінального права **В. Комісарова** мова йшла про тенденції розвитку сучасного російського кримінального законодавства.

Професор В. Комісаров з позицій системного аналізу надав огляд законодавчих новел, які мали місце у КК РФ за останні роки. Зокрема, він зазначив, що прийняття державою Кримінального кодексу хоч і є історичною подією, проте з огляду на динамізм суспільного життя не зупиняє об'єктивного процесу удосконалення кримінального законодавства. За цих умов принципового значення набуває оптимальне співвідношення

динамізму і стабільності кримінального законодавства. З одного боку, кримінальне законодавство має бути стабільним, адже тільки у цьому випадку кримінально-правове регулювання може бути визначеним і усталеним, утім, з другого боку, зміни, що відбуваються у суспільстві, повинні знаходити адекватне відображення й підтримку у кримінальному законодавстві. За минулі 16 років у РФ було прийнято 122 федеральних закони і дві постанови Конституційного Суду РФ, які містили зміни й доповнення до чинного КК РФ. У цілому зміни й доповнення торкнулися 282 статей КК, що становить 77 % від їх загальної кількості.

Аналізуючи причини внесення змін до КК РФ, доповідач виділив декілька факторів, якими, на його думку, керувався законодавець. По-перше, це прагнення законодавця подолати прогалини у кримінально-правовому регулюванні й охороні суспільних відносин, що виявилися у процесі правозастосування. По-друге, у змінах, які відбулися, спостерігається перебільшена надія на кримінальний закон як засіб для розв'язання соціальних конфліктів і суперечностей при ігноруванні інших регулятивних можливостей і засобів. По-третє, здебільшого зміни, які вносилися до КК РФ, мали на меті посилення санкцій чинних кримінально-правових норм, що не завжди було виправданим.

Узагальнюючи викладене, В. Комісаров указав на два основних недоліки новацій, внесених до КК РФ. Передусім далеко не всі новітні нормативні приписи були соціально, економічно та кримінологічно обґрунтованими. Крім того, у своїй більшості зміни до КК РФ обумовлювалися кон'юнктурними міркуваннями і не мали системного характеру. Проте будь-який КК являє собою складну і скоординовану систему взаємопов'язаних і взає-

мообумовлених норм, отже, його вдосконалення також має бути системним. Ігнорування цього непорушного правила й призвело до того, що чинний КК РФ багато в чому втратив свою початкову стрункість, системну узгодженість, упорядкованість і логічну несуперечливість. Нарешті, не можна не відзначити, що під час підготовки відповідних змін не було дотримано важливого принципу законотворення — його наукової обґрунтованості. Фахівці-науковці були фактично відсторонені від підготовки законопроектів, а наукова експертиза законопроектів майже не здійснювалася.

На переконання В. Комісарова, при реформуванні кримінального законодавства пріоритетним підходом має бути збереження принципу системності. Кримінальне законодавство утворює складну, багаторівневу систему, в якій кожний елемент посідає відповідне місце. Впровадження до неї нових елементів має відбуватися при ретельному дотриманні підстав і принципів криміналізації і пеналізації.

Із доповіддю «Принципи відповідальності за сучасним кримінальним правом України (методологічний підхід до визначення)» виступив доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник Голови Конституційного Суду України **Ю. Баулін**. Визначивши кримінальну відповідальність як обмеження прав і свобод кримінального правопорушника, які встановлені законом і покладені на нього судом та здійснені (реалізовані) спеціальними державними органами, доповідач констатував, що принципи кримінальної відповідальності звернені до держави, яка знаходиться у кримінально-правових відносинах із особами, що вчиняють кримінальні правопорушення. Згідно з визначенням кримінальної відповідальності у її трьох аспектах (законодавчому, судо-

вому та виконавчому) Ю. Баулін вважає за доцільне виділяти три групи принципів кримінальної відповідальності, а саме: принципи встановлення, покладення та реалізації кримінальної відповідальності.

Принципи встановлення Верховною Радою України кримінальної відповідальності базуються на положеннях п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, в якому передбачено, що виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами, та відповідальність за них. Зазначені принципи можуть бути поділені на дві групи: 1) принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь; 2) принципи пеналізації та диференціації кримінальної відповідальності.

Друга група принципів стосується покладення кримінальної відповідальності на кримінального правопорушника. Згідно з Основним Законом України лише суд повноважний покласти кримінальну відповідальність на кримінального правопорушника. Така діяльність суду також повинна бути підпорядкована певним принципам подібно тому, як у літературі виділяють принципи призначення покарання, тобто вихідні, найбільш важливі положення кримінального законодавства, які визначають усю діяльність судів з застосування покарання до осіб, які визнані винними у вчиненні злочину.

Третя група принципів кримінальної відповідальності стосується діяльності уповноважених державних органів та установ з виконання кримінальних покарань. Ці принципи викладені у ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України, а саме: невідворотність виконання та відбування покарання, законність, справедливість, гуманізм, рівність засуджених перед законом, повага до прав і свобод людини, взаємна відповідальність держави і засу-

дженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарань та ін.

Наприкінці доповіді Ю. Баулін зазначив, що принципи кримінальної відповідальності конкретизують загальні принципи кримінального права і кримінально-правової політики на етапах установлення, покладення та реалізації кримінальної відповідальності.

Питанням філософсько-правового аналізу зміни векторів кримінально-правової складової наркополітики України присвятив свою доповідь доктор юридичних наук, професор, Голова державної служби України з контролю за наркотиками **В. Тимошенко**. Він зазначив, що наркополітика як стратегія і тактика держави у сфері обігу наркотиків є поліфункціональним, багатовекторним феноменом, що потребує постійного моніторингу, напрацювання й зміни довготривалих стратегічних орієнтирів залежно від реалій сьогодення.

Аналіз результатів виконання Програми реалізації державної політики у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 рр. свідчить про спірність вибору як пріоритетного кримінально-правового підходу до реалізації наркополітики, оскільки він призводить до подальшої криміналізації усієї сфери наркообігу, збільшення кількості засуджених, латентності злочинності у цій сфері, її проникнення до сфери медичного обслуговування та аптечного бізнесу, розширення ринку незаконного наркообігу.

Філософсько-правовий зміст цієї проблеми відображається у тому, що здоров'я суспільства в системі його соціальних орієнтирів має бути пріоритетним, а правопорядок повинен підкорятися боротьбі за здоров'я людини, її безпечне життя. Слід розуміти, що наркоманія — це не злочин,

а хвороба, а наркозалежний — не злочинець, а передусім людина, що потребує допомоги та лікування.

В. Тимошенко вважає, що одним із резервів реформування кримінального законодавства є необхідність виключення з його змісту положень та норм, що дають можливість розглядати хворого на наркоманію як злочинця, а наркозалежному пропонує надавати гуманне право вибору — кримінальну відповідальність або лікування від наркозалежності.

Аналіз напрямів протидії поширення наркоманії та наркозлочинності приводить до висновку, що формування у населення, особливо у молоді, негативного ставлення до наркотиків, неприйняття наркотичної субкультури, яка зараз розповсюджується, формування здорового способу життя має лягти в основу діяльності всіх державних органів, недержавних організацій, громадськості, сім'ї тощо у здійсненні профілактичних заходів. При цьому зміни в законодавстві повинні мати комплексний характер.

Доктор юридичних наук, професор, проректор із наукової роботи Самарської гуманітарної академії **В. Дуюнов** виступив з доповіддю на тему «Кара як реакція держави на вчинення злочину, її сутність, зміст і найближча мета».

Згідно з його науковою позицією держава, яка відповідає за забезпечення безпеки й належного правопорядку в суспільстві, створює з цією метою систему кримінально-правових норм і зобов'язана реагувати на їх порушення. Указана державна реакція має три основні властивості. Вона має бути: 1) негативною за характером, тобто містити негативну оцінку правопорушення й особи, що його вчинила, у формі офіційного осуду вчиненого; 2) співрозмірною характеру й ступеню небезпечності правопорушення, тобто

справедливою; 3) невідворотною, якщо ми бажаємо, щоб вона була соціально корисною й ефективною. У сфері загальних питань кримінальної відповідальності саме така реакція держави і є карою, «відповіддю» держави на вчинене кримінальне правопорушення.

Кара має важливе системоутворююче значення, створюючи необхідні передумови для комплексного нормативного регулювання і застосування на практиці передбачених кримінальним законом багатоманітних, але поки що роз'єднаних заходів. Вона об'єднує в єдину систему всю сукупність передбачених законом заходів кримінально-правового впливу. На думку В. Дуюнова, видається цілком слушним сутність усіх заходів кримінально-правового впливу, а також мету, з якою вони мають застосовуватися, іменувати одним терміном «кара». При цьому кара як сутність кримінально-правового впливу означає осуд особи, яка вчинила злочин; кара як компонент змісту заходу кримінально-правового впливу — це негативна оцінка винного й застосування до нього правообмежень, що, як правило, супроводжуються його стражданнями; кара як мета кримінально-правового впливу передбачає, що осуд і правообмеження повинні бути невідворотними і справедливими, виправляти засудженого й запобігати новим злочинам.

Обговорення наукових доповідей продовжилося на секційних засіданнях, які працювали за різними напрямками. На *першій секції* розглядалися загальні питання вчення про кримінальну відповідальність. На засіданні також виступили з доповідями професори **О. Костенко, А. Музика, П. Фріс**, доценти **І. Зінченко, А. Козлов, О. Радутний, Є. Шевченко** та інші науковці. У межах зазначеної секції працював круглий стіл за темою

«Покарання як форма реалізації кримінальної відповідальності», на якому виступили з доповідями професор **В. Тютюгін**, доценти **М. Ахраменка, Є. Письменський, О. Євдокімова** та інші, які були сприйняті учасниками конференції зі значною увагою та зацікавленістю.

Друга секція була присвячена проблемам кримінальної відповідальності за окремі злочини. У її роботі взяли участь професори **В. Борисов, О. Дудоров, С. Лихова, В. Навроцький, В. Тимошенко, В. Харченко, П. Яні**, доценти **М. Архипцев, О. Володіна, В. Киричко** та інші науковці. На круглому столі цієї секції розглядалися проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти власності, господарські злочини та злочини корупційної спрямованості.

На засіданнях *третьої та четвертої секцій* відповідно обговорювалися проблеми кримінальної відповідальності у системі міжнародного кримінального права та суміжних знань, а також вчення про кримінальну відповідальність у працях молодих науковців. У наукових доповідях і повідомленнях учасників цих секцій (зокрема, докторів юридичних наук, професорів **В. Голіни, В. Настюка, А. Савченка**, доцентів **Ю. Пономаренка, О. Пащенко** та ін.) мова йшла про актуальні проблеми юридичної науки та правоохоронної діяльності, пошуки оптимальної моделі кримінальної політики, розглядалися погляди молодих учених на шляхи вирішення проблем протидії злочинності, питання вдосконалення кримінальної відповідальності за окремі злочини, деякі аспекти реалізації кримінально-правової політики тощо.

Розглянувши й обговоривши актуальні проблеми кримінальної відповідальності, на завершення своєї роботи Міжнародна науково-практична конференція прийняла *рекомендації*,

у яких зазначила, що в сучасних умовах злочинність набуває особливого характеру, що зумовлено змінами та новаціями її форм, використанням новітніх способів і засобів учинення злочинів, що спричиняють тяжкі чи особливо тяжкі суспільно небезпечні наслідки. В останні роки має місце істотне зростання організованої, корисливої і насильницької злочинності, злочинів на замовлення, із використанням зброї, вибухових речовин, боєприпасів, наркотичних, отруйних та інших сильнодіючих засобів, а також пов'язаних із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом. Особливу занепокоєність викликає значне поширення злочинів у сфері кредитної та банківської систем із використанням електронно-обчислювальних машин, злочинів корупційної спрямованості, а також тих, що вчинюються представниками влади із використанням службового становища.

Така криміногенна ситуація у суспільстві потребує своєчасного і відповідного реагування з боку держави, у тому числі й шляхом удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність та практики його застосування. Проте будь-які зміни та доповнення законодавства мають базуватися на ґрунтовних наукових засадах, виходити з ідеї всебічного захисту прав та інтересів людини і громадянина, держави та суспільства. У зв'язку з цим значну роль повинні відігравати наукові дослідження у сфері кримінальної відповідальності як базового й фундаментального інституту кримінального права. На підставі обговорення вказаних та інших проблем Міжнародна науково-практична конференція вважає за можливе констатувати таке:

1. У сфері загальних питань кримінальної відповідальності:

1.1. Віддаючи належне різним підходам і поглядам науковців та практикуючих юристів-криміналістів щодо визначення поняття кримінальної відповідальності та її ознак, конференція в цілому виходить із того, що кримінальна відповідальність — це юридичний обов'язок особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, визнане законом про кримінальну відповідальність як злочин, підлягати дії цього закону, тобто негативній оцінці, державному осуду в обвинувальному вирокі суду чи іншому акті застосування норм кримінального права за вчинене діяння, та зазнати державно-правового примусу у виді застосування покарання або інших заходів кримінально-правового характеру (чи звільнення від них), змістом яких є обмеження прав і свобод особистого, майнового або іншого характеру.

Учасники конференції відстоюють принципове положення, що кримінальна відповідальність — заборони і приписи — встановлюються (і можуть встановлюватися) тільки в законі про кримінальну відповідальність, що базується на фундаментальних конституційних положеннях, закріплених у п. 22 ст. 92 Конституції України. У зв'язку з цим визнається обґрунтованим виокремлювати у теоретичному та праксеологічному (прикладному) аспектах дві взаємопов'язані та взаємодіючі її сторони: перспективну (ультраактивну) та негативну (ретроспективну) як складові єдиного цілого.

Кримінальна відповідальність *реалізується* у кримінально-правових відносинах, що виникають з моменту вчинення злочину і закінчуються, за загальним правилом, погашенням або зняттям судимості. Саме протягом указанного часу (темпоральний аспект кримінальної відповідальності) діють і реалізуються всі інститути кримінального права.

1.2. Конференція зазначає, що кримінальна відповідальність як самостійний і фундаментальний інститут кримінального права ґрунтується на притаманних їй принципах, тобто базових і відправних правоположеннях, що визначають його сутність та основні риси. До них належать насамперед загальноправові принципи: гуманізм, справедливість, демократизм, рівність перед законом, верховенство права, які вбирають у себе загальнолюдські цінності й ідеали і повинні реалізовуватися, виходячи з ідеї всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Водночас названі принципи зумовлюють і спеціальні принципи кримінальної відповідальності, властиві саме цьому інституту: законність, відповідальність тільки за суспільно небезпечне діяння, яке на час його вчинення визнане у законі злочином, особиста й винна відповідальність, її невідворотність, диференціація й індивідуалізація відповідальності та покарання, обмеження меж кримінальної відповідальності (економія кримінально-правової репресії). Акумулюючи в собі загальноправові принципи, вони мають слугувати основою як у законотворчій діяльності при вирішенні питань щодо криміналізації відповідного кола діянь і їх пеналізації, так і в правозастосуванні. Особливе значення реалізація зазначених принципів має на законодавчому рівні: по-перше, при визначенні в нормах закону про кримінальну відповідальність обсягу і змісту заборон (приписів) стосовно певних суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами; по-друге, при встановленні видів і розмірів покарань за їх порушення. Безумовно, конкретні норми й інститути кримінального права не можуть за своїм змістом суперечити принципам кримінальної відповідальності, а навпаки,

повинні ґрунтуватися на них і в обов'язковому порядку відповідати їм. Отже, кримінальна відповідальність та її принципи значною мірою визначають сутність і зміст кримінального законодавства, а тому повинні визнаватися як у законотворенні, так і у правозастосуванні первісними і домінуючими.

1.3. Конференція констатує, що кримінальна відповідальність реалізується у таких формах: звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від покарання; призначення покарання з його відбуванням. Крім того, до форм реалізації кримінальної відповідальності необхідно відносити й інші заходи кримінально-правового характеру, якими є: примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, спеціальна конфіскація, що знайшли відображення в останніх новелах до КК України — у Законі України від 18 квітня 2013 р. № 222-VII. При цьому безперечним визнається те, що всі форми кримінальної відповідальності повинні базуватися і реалізовуватися на принципових і відправних положеннях кримінальної відповідальності. Разом з тим неодмінно мають реалізовуватися й інші принципи кримінального права.

Установлений у КПК України інститут звільнення від кримінальної відповідальності є важливою формою її реалізації, проте за правовими наслідками і процесуальною процедурою таке звільнення фактично має характер реабілітації і навіть не пов'язане з обов'язковою негативною державною оцінкою як вчиненого злочину, так і винної особи. Тому необхідно внесення відповідних доповнень, уточнень і змін як до чинного КК України, так і до КПК України.

1.4. Одночасно учасники конференції висловлюють занепокоєність неви-

правданою множинністю, поспішністю і навіть хаотичністю змін та доповнень, що вносяться до чинного КК України. Так, на сьогодні до КК України з моменту набрання ним чинності в цілому внесено вже понад 400 змін та доповнень, а за минулий 2012 р. і поточний 2013 р. він змінювався 59 разів. Така нестабільність законодавства не може не впливати негативно на практику застосування кримінально-правових норм та правосвідомість громадян.

Конференція констатує, що вищий законодавчий орган не завжди враховує думку науковців і їх висновки щодо обґрунтованості проектів внесення тих чи інших новел до кримінального законодавства, внаслідок чого ці новації не завжди є обґрунтованими та такими, що відповідають змісту і системі чинного КК України. Так, Законом від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI у ст. 12 КК України була істотно змінена категоризація злочинів, і за ступенем тяжкості вона стала пов'язуватися з покаранням не тільки у виді позбавлення волі (як єдиним критерієм класифікації), а й зі штрафом. Якщо зі штрафом як критерієм класифікації злочинів невеликої та середньої тяжкості погодитися ще можна, то встановлення штрафу як основного виду покарання в якості критерію класифікації тяжких та особливо тяжких злочинів (які тягнуть за собою найсуворіші покарання, аж до довічного позбавлення волі (а в минулому — смертну кару)) є не тільки науково необґрунтованим, а й просто алогічним.

Не виваженим кроком новел у законодавстві конференція вважає також прийняття Закону України від 23 травня 2013 р. № 314-VII, який набирає чинності з 1 вересня 2014 р. і яким запроваджується кримінальна відповідальність юридичних осіб у формі

застосування до них інших заходів кримінально-правового характеру (розділ XIV¹ Загальної частини КК України). Учасники конференції висловлюють серйозне занепокоєння тим, що приписи цього Закону суперечать принциповим засадам кримінальної відповідальності, на яких ґрунтується чинний КК України, який у цілому відповідає сучасним досягненням теорії і практики кримінального права. Отже, всі ті проблеми, що виникли у цьому зв'язку, мають стати предметом принципового обговорення наукової спільноти України.

2. У сфері застосування покарання як найбільш розповсюдженої (основної) форми реалізації кримінальної відповідальності конференція указує на таке:

2.1. Розвиток та вдосконалення кримінального законодавства України у напрямі його гуманізації та адаптації до законодавства Європейського Союзу були відображені в законодавчих новелах, якими був доповнений КК України за останні роки. Зокрема, це стосується введення інституту кримінального провадження на підставі угод про примирення або визнання вини, передбаченого у КПК України, в межах якого сторони угод наділені повноваженнями самостійно вирішувати питання щодо кримінальної відповідальності та можливості звільнення від неї.

З метою подальшого вдосконалення правових положень інституту кримінального провадження на підставі угод необхідно узгодити положення статей 471, 472 КПК України та статей 79, 104 КК України шляхом доповнення останніх положеннями про можливість їх застосування на підставі зазначених угод.

2.2. У проекті Закону України щодо введення інституту кримінальних проступків доцільно передбачити розділ про особливості відповідальності

неповнолітніх із забезпеченням устанавлення для них самостійної системи заходів кримінально-правового впливу, що можуть бути застосовані до цих осіб за вчинення кримінальних проступків.

2.3. На законодавчому рівні необхідно забезпечити зменшення обсягу та зміну характеру кримінальної репресії щодо неповнолітніх шляхом упровадження більш широкого кола заходів кримінально-правового впливу, альтернативних позбавленню волі, зокрема, за рахунок так званих заходів пробації та соціального патронажу, що дозволить досягти економії кримінально-правової репресії, забезпечити адекватність відповідальності тяжкості вчиненого злочину, сприятиме ресоціалізації особистості та мінімізації негативних наслідків покарання.

2.4. При здійсненні пеналізації злочинів слід намагатися: а) забезпечити відповідність суворості покарання ступеню тяжкості злочину; б) уникати ситуацій устанавлення у санкціях статей Особливої частини КК України можливості одночасного застосування за один злочин більш ніж одного покарання, пов'язаного з обмеженням майнових прав особи; в) дотримуватися принципу встановлення економічно обґрунтованих максимальних меж штрафу у санкціях статей Особливої частини КК України.

2.5. З метою підвищення ефективності випробувального режиму при звільненні від покарання з випробуванням необхідним видається в законодавчому порядку розширити перелік обов'язків (ч. 1 ст. 76 КК України), які можуть бути покладені на особу при звільненні її від відбування покарання з випробуванням. Зокрема, слід доповнити цей перелік такими обов'язками, як: а) відшкодування завданих злочином збитків, усунення заподіяної шкоди, примирення з

потерпілим; б) заборона відвідувати певні місця і утримуватися від контактування з потерпілим чи іншими особами; в) заборона залишати місце постійного проживання у визначений період часу.

2.6. Конференція вважає за необхідне прийняття Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ рекомендаційних роз'яснень щодо порядку обрання міри покарання при укладенні угоди про примирення або визнання вини.

2.7. Конференція констатує, що з метою оптимізації пеналізації суспільно небезпечних діянь доцільно поглибити та розширити наукові дослідження в цій сфері, зокрема, слід сконцентрувати увагу на питаннях: а) удосконалення системи покарань (ст. 51 КК України) за рахунок введення нових видів покарання, не пов'язаних із повною ізоляцією засудженого від суспільства, а також збільшення максимальних строків, передбачених для покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК України); б) доцільності введення спеціальних меж відповідальності для співучасників та встановлення різних максимальних меж покарання залежно від виду замаху на злочин; в) обґрунтованості обмеження звільнення від відбування покарання з випробуванням лише при призначенні одного із двох видів покарань, а саме: обмеження волі та позбавлення волі, оскільки інші покарання не є настільки суворими, щоб сама погроза їх реального виконання могла забезпечити виправлення засудженого та попередження нових злочинів; г) удосконалення кримінально-правового регулювання, пов'язаного зі звільненням засуджених (у тому числі й військовослужбовців) від покарання за хворобою.

3. *Щодо проблем кримінальної відповідальності за окремі злочини конференція зазначає:*

3.1. За сучасних умов дестабілізаційних тенденцій у світовій політиці й економіці, зростанні при цьому загроз злочинності міжнародного характеру велике значення набуває кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, громадської безпеки й недоторканності гарантованих прав і свобод людини і громадянина.

3.2. У цьому зв'язку потребує подальшого вдосконалення система злочинів, що посягають на внутрішню і зовнішню безпеку держави (зокрема, державна зрада та шпигунство), мають бути уточнені об'єкт й конструкція складу злочину «терористичний акт» і в самому законі вирішене питання про чітке відмежування цього посягання від диверсії та інших злочинів. Подальшого тлумачення та конкретизації мають набути норми про відповідальність за безпеку поводження з вогнепальною зброєю. Необхідна оптимізація й кримінально-правової охорони сфери господарської діяльності (зокрема, удосконалення потребує практика відповідальності за злочини у бюджетній сфері та сфері законодавства про здійснення державних закупівель в Україні). Актуальними залишаються, а тому потребують подальшого дослідження, й питання кримінальної відповідальності за злочини проти довіри (зокрема, в частині порушення правил охорони або використання надр, незаконного заволодіння землями водного фонду та ін.).

3.3. Важливим осередком кримінально-правового захисту має залишатися особа, її права та законні інтереси. Як і раніше, невирішеною залишається проблема забезпечення засобами кримінально-правового характеру честі й гідності особи, які згідно зі ст. 3

Конституції України визнаються найвищою соціальною цінністю. Неприпустимою є безкарність чи неефективність покарання за злочинне насильство в сім'ї. Поряд із цим кримінально-правова охорона сім'ї та дитинства повинна мати комплексний, системний і наскрізний характер. У цьому зв'язку уявляється актуальним створення в Особливій частині КК України окремого розділу про злочини проти сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх, уведення цієї ознаки як кваліфікуючої до низки складів злочинів, відповідальність за які встановлено в різних розділах КК України. З огляду на європейський досвід, подальшої наукової розробки потребують питання доцільності кримінально-правової охорони людини від біологічної експлуатації, а також охорони життя природного ембріона людини. Удосконалення мають стосуватися й питання кримінально-правової оцінки лікарської помилки, де визначальну роль повинна відігравати оцінка вчиненого лікарем (за певних обставин) діяння та його наслідків, а не тільки професійний статус особи. Водночас назріла необхідність відповідного вдосконалення законодавчого забезпечення кримінально-правового захисту свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні. Разом з тим потребує і кримінально-правової оцінки клевети та розповсюдження іншої ганебної дезінформації, що вчинюються у засобах масової інформації або використанням службового становища. Також законотворення і правозастосовна практика повинні особливо враховувати й вплив людського фактору при вчиненні злочинів у сфері відносин «людина — техніка», пов'язаних, зокрема, з експлуатацією машин і механізмів.

3.4. Конференція зазначає, що подальшого переосмислення, уточнен-

ня й конкретизації потребує понятійний апарат Особливої частини КК України, що передбачає необхідність удосконалення кримінально-правових норм, відповідних юридичних конструкцій, надання їм більш уніфікованих форм і усунення суперечностей між ними. Попри традиційні й сталі підходи щодо змісту та сутності багатьох інститутів та норм Особливої частини кримінального права в контексті їх системних зв'язків із ключовими категоріями «кримінальний закон», «кримінальна відповідальність», «склад злочину», «об'єкт злочину» тощо. Окремі теоретичні та законодавчі положення мають набути «нового змістовного звучання» й відповідати сучасним науковим поглядам та об'єктивним реаліям правозастосування. У зв'язку з чим визнається актуальним подальша розробка проблем методології кримінального права.

3.5. В еру потужного розвитку високі технології наразі вкрай незахищеною та вразливою від злочинних посягань залишається сфера використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. При цьому уявляється, що криміналізація суспільно небезпечних діянь у кіберпросторі має враховувати міжнародний досвід, відповідні правила нормотворчості й одночасно забезпечувати захист багатьох суміжних сфер (зокрема, посиленої уваги потребує вирішення питань захисту автоматизованих систем документообігу судів). Однак при цьому уявляється спірною тенденція щодо розширення кримінально-правових заборон у галузі застосування комп'ютерних систем особливого призначення. Разом із цим важливим завданням є забезпечення кримінально-правової протидії порушенням прав інтелектуальної власності стосов-

но об'єктів авторського права і суміжних прав.

У світлі посилення кримінальної відповідальності за порушення прав і свобод людини і громадянина, формування ефективних механізмів правової відповідальності держави та її органів перспективним уявляється криміналізація перешкоджання в отриманні правової допомоги особою, затриманою правоохоронними органами. У той же час держава має забезпечити надійне функціонування системи правосуддя. Відтак, під захист кримінального закону мають бути поставлені, поряд із судьями, народними засідателями та присяжними, й інші учасники судового провадження, коло яких визначено кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним, господарським процесуальним законодавством. При цьому захисту мають підлягати не тільки життя та здоров'я, майнові інтереси зазначених осіб, а також їх честь та гідність.

У центрі уваги законодавця, науковців і практиків мають залишатися й питання щодо кримінальної відповідальності за злочини проти громадського порядку та моральності; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; проти встановленого порядку несення військової служби; миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Завершучи роботу, учасники конференції сформулювали конкретні пропозиції щодо удосконалення законодавчої та правозастосовної діяльності, а також науково-дослідницької роботи, викладені у рекомендаціях конференції, які направлено Верховній Раді України, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, відповідним міністерствам і відомствам, науковим установам і

зкладам, вищим юридичним навчальним закладам України.

Опрацювавши й узагальнивши пропозиції науковців щодо актуальних проблем кримінальної відповідальності та її правового регулювання, конференція вважає за необхідне зазначити таке:

1. У галузі законотворчої роботи:

1.1. Виявлені в ході обговорення проблеми та винесені на розгляд конференції пропозиції з удосконалення чинного КК України, що відображені, зокрема, у Збірнику тез наукових доповідей і повідомлень конференції¹, заслуговують на безумовну увагу. Більшість із них достатньо аргументовані, а тому за належного їх оформлення як змін до тексту КК України в порядку *de lege ferenda* заслуговують на розгляд відповідними державними органами щодо їх використання у нормотворчому процесі.

1.2. Одночасно викликає занепокоєння значна кількість недостатньо аргументованих і неузгоджених із системою КК пропозицій, що постійно надходять від окремих службових осіб, державних органів і деяких науковців щодо вдосконалення цього нормативно-правового акта. Ця діяльність має бути впорядкована з метою забезпечення більшої стабільності кримінального законодавства. Із цього приводу конференція звертається до Верховної Ради України, її комітетів та народних депутатів України зі зверненням щодо вдосконалення й упорядкування вказаної законотворчої діяльності.

1.3. Конференція звертає увагу на необхідність виваженого підходу до введення до законодавства інституту кримінальних проступків. При цьому учасники конференції виходять із неприпустимості розширення меж кримінальної відповідальності і відне-

сення до категорії кримінальних проступків правопорушень, що на сьогодні згідно із чинним законодавством визнаються адміністративними деліктами. В той же час учасники конференції визнають за можливе віднести до проступків окремі суспільно небезпечні діяння, що на даний час належать до категорії злочинів «невеликої тяжкості», за які не передбачені покарання у виді позбавлення волі і вирішити проблему запровадження інституту кримінальних проступків у межах чинного КК України.

1.4. З метою належного виконання тими чи іншими державними органами й відомствами роботи з підготовки проектів нормативно-правових актів для внесення змін до чинного КК України, конференція вважає за необхідне більш активно залучати до цієї діяльності фахівців-науковців у галузі науки кримінального права, надавши вказаній діяльності певних організаційно-правових форм. При розробці правових понять у статтях КК України необхідно також виважено ставитися до проблеми вдосконалення юридичного тексту правових визначень (дефініцій), зважаючи при цьому на правила однозначності термінології.

1.5. Конференція вважає за необхідне широко використовувати зарубіжний досвід щодо кримінально-правового законотворення, орієнтуючись при цьому на європейські та світові стандарти, з безумовним урахуванням при цьому фундаментальних положень та ідей Конституції України та відповідних положень вітчизняного кримінального права. Це дає можливість використати позитивні моменти в досвіді інших держав, що стосуються проблем кримінальної відповідальності, а також удосконалити чинне

¹ Див.: *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 жовтня 2013 р.) / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х., 2013.

кримінальне законодавство України та практику його застосування.

1.6. Законотворча діяльність Верховної Ради України в галузі кримінального законодавства протягом 12 років дії КК України, наукові дослідження у царині кримінального права, досвід практики застосування норм кримінального законодавства України та її науковий аналіз надають достатньо підстав для подальших змін чинного КК України. З огляду на те, що в цей кодифікований акт внесено вже достатньо змін і доповнень і, прогнозуючи зміни, які можуть мати місце в майбутньому, є підстави стверджувати про потребу в підготовці нової редакції чинного КК України, яка, зберігаючи основні концептуальні положення останнього, врахувала б у системному порядку новели, які до нього були внесені. Конференція звертається до Президії НАПрН України з пропозицією ініціювати перед керівництвом держави створення комісії, куди мають увійти науковці і практикуючі юристи, завданням яких стала б підготовка проекту тексту КК України 2001 р. у новій редакції.

1.7. Разом із тим конференція пропонує ініціювати звернення її учасників до суб'єктів законодавчої ініціативи з метою: а) внесення змін до КПК України в частині норм, які зобов'язували б органи досудового розслідування вживати заходів щодо причин і умов, які сприяють усуненню кримінальних правопорушень; б) розробки проекту Закону України «Про нормативно-правові акти»; в) запровадження в Україні кримінологічної експертизи проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів; г) впровадження на загальнодержавному рівні системи моніторингу ефективності застосування норм чинного КК України.

2. У галузі практики застосування Кримінального кодексу України:

2.1. Кримінальна відповідальність особи можлива лише за вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що містить обов'язкові об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого КК України.

2.2. Склад злочину, як специфічна юридична конструкція, виконує надзвичайно важливі кримінально-правові функції у системі кримінальної відповідальності — фундаментальну, кваліфікаційну, розмежувальну, гарантійну, процесуальну тощо, у зв'язку з чим конференція вважає за доцільне врахувати висловлені в літературі пропозиції щодо вдосконалення приписів ст. 2 КК України шляхом визначення в ній як поняття складу злочину, так і визначення його місця в системі кримінально-правових норм.

2.3. Індивідуалізація кримінальної відповідальності й покарання має здійснюватися на підставі їх диференціації і завжди має ґрунтуватися на обов'язковому врахуванні ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання.

3. У галузі науково-дослідної роботи:

3.1. З'ясування ефективності норм КК України має здійснюватися на підставі аналізу й узагальнення судової та іншої практики застосування кримінально-правових норм, вивчення статистичних даних стосовно динаміки окремих видів злочинів. У зв'язку з цим наукові дослідження мають ґрунтуватися на аналізі правозастосовної практики і своїм обов'язковим призначенням мати її вдосконалення.

3.2. Вважати за необхідне суттєво вдосконалити координаційну роботу з планування й обрання тематики наукових і дисертаційних робіт, що плануються й виконуються у вищих юридичних навчальних закладах і науково-дослідних установах України.

3.3. Вважати пріоритетними дослідження фундаментальних проблем вчення про злочин, кримінальну відповідальність, покарання, криміналізацію (декриміналізацію) й пеналізацію (депеналізацію) суспільно небезпечних діянь, кримінальну відповідальність за злочинні посягання на особу, її безпеку, життя, здоров'я, честь і гідність. Заслужують подальшої розробки проблеми звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, а також кримінальної відповідальності неповнолітніх.

3.4. Визнати за доцільне поширення порівняльно-правових досліджень, що дозволить використовувати позитивні

досягнення зарубіжних держав у галузі науки кримінального права, правотворчості й правозастосування. Кожне наукове дослідження з кримінального права має містити порівняльно-правовий аналіз для можливого його використання при вирішенні питань щодо удосконалення чинного кримінального законодавства України і практики його застосування.

3.5. Необхідно активізувати проведення наукових досліджень теоретичних засад криміналізації суспільних відносин, меж і особливостей впливу кримінального законодавства на суспільні відносини.